

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№1(7)/2026, 35-42

УДК: 391/397

DOI: [10.52754/16948874_2026_1\(7\)_4](https://doi.org/10.52754/16948874_2026_1(7)_4)

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КАНАТТУУ- СИМВОЛДОР
(сайроочу куштардын мисалында)**

ПТИЦЫ-СИМВОЛЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА (на примере певчих
птиц)

BIRD SYMBOLISM IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV: A STUDY OF SONGBIRDS

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich

т.и.к., доцент Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

suzak65.kg@gmail.com

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ КАНАТТУУ- СИМВОЛДОР (сайроочу куштардын мисалында)

Аннотация

Байыркы мезгилдерден эле канаттуулардын адамдардын турмушунда өз орду болуп келген. Алар алгач аңчылык объектиси катары кызыгууну жаратышса, кийин рухий турмушунда да орун ала баштаган. Буга айрым элдердин, уруулардын тотем катары ак куу, бүркүт, төө куш, жору, каз, турна саналганын мисал келтире кетсек болот. Ошондон улам көптөгөн элдердин элдик оозеки чыгармачылыгында канаттуулар тууралуу жомоктор, макал-лакаптар, табышмактар жаралып, каада-салттар, ишенимдер, ырым-жырымдар жашап келген. Айрымдары учурда да өзүнүн ордун жоготкон жок, муну кыргыздарга карата да айтууга мүмкүн. Кыргыз этнонимдеринин ичинен боз торгой, борбаш, бүркүт, жапалак, жору, каздар, кара кунас, кара кучкач, кара куш, карга, кузгун, кучкач, көк карга, кыргый, майда үкү, мүркүт, торгой, үкү, чымчык ж.б. сыяктуу аталыштардын учурашы муну тастыктап турат. Макалада Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы канаттуулардын символдук маанилери тууралуу сөз болмокчу.

Ачкыч сөздөр: кыргыздар, табият, канаттуулар дүйнөсү, торгой, булбул, бөдөнө, орнитология, символ

Птицы-символы в произведениях Чингиза Айтматова (на примере певчих птиц)

Аннотация

Птицы занимали важное место в жизни людей с древнейших времен. Первоначально они представляли интерес как объект охоты, но позже стали играть важную роль и в духовной жизни. Например, некоторые народы и племена считали лебедей, орлов, страусов, аистов, гусей и журавлей своими тотемами. Вследствие этого в фольклоре многих народов сформировались сказки, пословицы, загадки, обычаи, верования и обряды, связанные с птицами. Некоторые из них не утратили своей актуальности и по сей день, и это можно сказать и о кыргызском народе. Это подтверждается наличием в кыргызских этнонимах таких названий, как боз торгой (жаворонок), борбаш (сорокопут), бүркүт (беркут), жапалак (сова), жору (гриф), каздар (гуси), кара кунас (аист), карга (ворона), кузгун (ворон), көк карга (сизоворонка), кыргый (ястреб-перепелятник) и др. В статье будет рассмотрено символическое значение птиц в произведениях Чингиза Айтматова.

Ключевые слова: кыргызы, природа, мир пернатых, жаворонок, соловей, перепел, орнитология, символ

Bird Symbolism In The Works Of Chingiz Aitmatov: A Study Of Songbirds

Abstract

Birds have occupied an important place in human life since ancient times. Initially, they were of interest as hunting objects, but later they also came to play a significant role in spiritual life. For example, some peoples and tribes considered swans, eagles, ostriches, storks, geese, and cranes totems. As a result, fairy tales, proverbs, riddles, customs, beliefs, and rituals associated with birds have emerged in the folklore of many peoples. Some of these remain relevant to this day, and this is no different among the Kyrgyz people. This is confirmed by the presence in Kyrgyz ethnonyms of such names as boz torgoi (lark), borbash (shrike), burkut (eagle), zhpalak (owl), zhoru (vulture), kazdar (geese), kara kunas (stork), karga (crow), kuzgun (raven), kok karga (roller), kyrgyi (sparrowhawk), etc. The article will examine the symbolic meaning of birds in the works of Chingiz Aitmatov.

Keywords: Kyrgyz people, nature, world of birds, lark, nightingale, quail, ornithology, symbol

Киришүү

Кыргызстан өзүнүн көз карандысыздыгына жетишкенине отуз жылдан ашуун мезгил өтүп, бул кыска убакыттын ичинде такай өз багытын табууга аракет кылып келди. Далай изденүүлөрдөн соң учурда мамлекетибиз «Улуттук дем – дүйнөлүк бийиктик» уңгужолуна жаңыдан кадам таштай баштады. Бул багытта элибиз эң ириде өзүн өзү таануусу абдан маанилүү. Анын алкагында элибиздин табиятка карата мамилеси да өзүнчө иликтөөгө арзыйт деп санайбыз. Кыргыздардын салттуу маданиятында табияттын культу өзгөчө мааниге ээ. Мисал катары алсак, кыргыздарда айрым бир жаныбарлар ыйык деп эсептелип, аларды өлтүрүү оор күнөө катары каралган. Алгачкы кыргыз тарыхчы, окумуштуу, агартуучу Белек Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» аттуу эмгегинде «кыргыздын ыйык деп өлтүрбөгөнү» деп төмөнкүлөр көрсөтүлөт: 1) Карлыгач. 2) Сар жылан. 3) Куркулдай. 4) Зоор. 5) Кээ бир жыланды өлтүрбөгөн. 6) Күкүк. 7) Торгой. 8) Сасык үпүп. 9) Чабалекей. 10) Жылкычы кучкач. 11) Мышык. 12) Сары ит. 13) Жаа. 14) Эл кайда көчөт. 15) Ызгыч 16) Аңыр. 17) Отоок кой (Солтоноев, 1993: 176). Ал эми ушул саналып өткөндөрдүн ичинде канаттуулардын басымдуулук кылары бир караган көзгө дароо эле байкалат. Бул кокусунан эмес, анткени белгилүү адис, изилдөөчү Э. Шукуров тоолуу республикабызда куштардын 340 түрү бар экенин көрсөтүп, коңшу Казакстандын аянты 14 эсе чоң экендигине карабай канаттуулар 140 түргө гана көп экендигин белгилейт (Шукуров, 1981: 5). Муну тастыктап, дагы бир адис орнитолог Кыргызстандын аймагында канаттуулардын 340 ка жакын түрү бар экенин белгилеп, түрдүк составы боюнча алганда бул канаттуулар СССРдеги жалпы канаттуулардын жарымына жакынын, тагыраак айтканда 44 процентин түзөрүн көрсөтөт (Бейшебаев, 1982: 7). Демек, мындан улам кыргыздардын табиятка кылдат баам салып, канаттуулардын өзгөчөлүгүн, сырын, мүнөзүн жакшы билиши, кебинде куштарга байланышкан көптөгөн таамай салыштырууларды пайдаланышы, алар жөнүндө элдик оозеки чыгармаларында уламыштардын айтылып, ишенимдердин жашап келиши мыйзам ченемдүү көрүнүш. Доорубуздун залкар жазуучусу Ч. Айтматовдун да балалыгы айылда өткөндүктөн, анын чыгармаларында адам менен табияттын карым-катышы даана, чебер сүрөттөлөт. Биз аны канаттуулар дүйнөсүнүн жазуучунун чыгармаларында камтылышы аркылуу ачып бермекчибиз.

Материалдар

Бардык эле куштардын сайраганы белгилүү болсо да, бабаларыбыз алардын ичинен айрымдарынын гана үнүн жогору баалаган, ал эми коңшулаш элдердин таасири менен бир түрүн колдо баккан. Биз дал ошолорду гана сайроочу куштар катары карап жатабыз. Алсак, Айтматовдун чыгармаларында **торгойдун** аты бир нече жолу аталып, эскерилгени баамга урунат. Алсак, Жер-эне менен болгон диалогунда Толгонай: *«Ошол таң эртелерин сага тең орток болуп биз тосчубуз, ошол таң эртелерин сага тең орток болуп торгой тосчу. Көркү жупуну боз чымчык көкөлөгөн бийиктикте тыным албай канат кагып, дырпырап, томуктай болсо да, адамдын асманга учуп чыккан жүрөгү сымал, небир назик, небир толукушкан күүлөрдү төктүрүп, безеленип сайрай турган. «Ана, биздин торгой сайрады!» - деп коёр эле Субанкул. Кызык, торгойду да биздики деп алган экенбиз. Көмөкөйүңдөн айланайын торгоюм...»* деп жалынат (Айтматов, 1-т. 1982: 258). Ушул көркү жупуну боз чымчык эмнеси менен элибизге жагып калды экен деген суроо туулат. Көлөмүн эске алсак, анын муштумдай гана чакан куш экени маалым, муну өтө жүдөгөн, абдан арыктаган, азып-тозгон абалды кыргыздардын *аты ыргайдай, өзү торгойдой* деген фразеологизм аркылуу туюнтканы эле

көрсөтүп турат (КТФС, 2001: 59). Мукам сайраганы үчүнбү? Бул жагынан куштардын эч бири булбулга жетпеси белгилүү. Бирок булбулдун тукуму аз болуп, анын үстүнө белгилүү гана убакта сайрап, анан тили катып калган. Ал эми торгой жаз чыгаар менен талаага уя салып, бакшакты деле пааналабай, абага асылып сайрай бергендиктен, көк чыгар менен талаага малын жайган көчмөндөргө жаңы жылдын, жаңы жашоонун башталышынын кабарчысы болуп кызмат өтөп, кечке коштогон эрмек болгондугу үчүн көңүлгө түшкөндүр... Аны жазуучунун дагы бир карманы – Аксай десанты Султанмурат күбө болгон «торгойлор хору» да бекемдемекчи: *«Жакын жерден торгой учту. Көкөлөп барып, канаттарын дирилдетип токтой калды да, сайрап кирди. Нараактан дагы бир торгой сайрап кирди. Дагы бир тараптан торгой үнү угулгансыйт. Үйү жок, жайы жок, отун-суу менен иши жок, үстүнө жапкан жалбырагы, конуп отуруп бутагы жок, шыбактуу талаада жашап, сайрап күн көргөн торгойлорго Султанмурат күлүмсүрөп баратты. Ушул жашоосуна ыраазы бул макулуктар. Жазга ыраазы, күнгө ыраазы, башка эчтеменин кереги жок. Кечеги алай-дүлөйдө булар каерге жашынышты экен? Эптеп түнөп чыккандыр, мына эми анын баарын унутуп, сайрап жатышат. Адамдын моокун кандырат, сезимин козгойт...»* (Айтматов, 2-т. 1982: 212). Мына ушундай өзгөчөлүгүнөн улам «Торгойдун ыры, тотунун сыны бар», «Булбулдун мукам үнү бар, торгойдун жумшак тили бар» (Айтымбет, 5-к. 2007: 251, 262) сыяктуу макалдар жаралган. Торгойдун көккө карай (150 метрге чейин) көтөрүлүп, көрүнбөй калса да үнү үнү угула берерин, канчалык бийикке чыкса, айрыкча бир нече торгой бир учурда сайраса, ошончолук үнү катуу чыгарын изилдөөчүлөр да белгилешет (Дмитриев, 1984: 276-277). Торгойду жаз кабарчысы катары кароо көчмөндөргө эле таандык эмес. Белгилүү лингвист, котормочу Л. В. Успенский да торгойдун орус тилиндеги «жаворонок» аталышы «яроворонок» (же «жароворонок») дегенден келип чыгышы мүмкүн экендигин, анткени «яро» деген сөз байыркы орус тилинде «жаз» дегенди билдирерин, андай болсо «жаворонок» - «жаз канаттуусу» дегенди билдирип каларын көрсөткөн (Успенский, 2008: 168). Славян элдеринде торгой «кудай сүйгөн» таза канаттуулардын бири саналып, андыктан анын этин жегенге тыюу салынса, ал эми өлтүрүү күнөө деп эсептелген (Славянская мифология, 1995: 179). Торгой деген аталыштын мааниси, этимологиясы тууралуу тилчи-окумуштуу К. Сейдакматов: «Торгой башка чымчыктардан асманга чыгып сайрашы, төбөсүндөгү айдары, тызылдап жорголоп жүгүрүшү менен айырмаланат. Ушул белгилеринин бири – жорголоп жүгүрүшү, анын атынын келип чыгышына себеп болгон. Байыркы түрк тилинде *йорыга* сөзү «жорго» дегенди билдирсе, *торыга* сөзү «торгой» дегенди туюнткан. Бул сөздөрдүн башкы *т* жана *й* тыбыштары алмашкан. Торгой сөзүнүн алгачкы кездеги *торыга* түрү «жорго» маанисин бергенин азыркы кыргыз тилиндеги *торгойдой жорго боло түштү* дегенден да байкоого болот. Алгач *торы* «жүр, бас» маанисин берип, ага атооч жасоочу *-га* мүчөсү жалгануудан *торыга* сөзү келип чыккан. Ошондон улам *торгой* деген ат пайда болгон» (Сейдакматов, 1988: 224) деп көрсөтөт. Биз өз алдыбызга милдет катары койгон жокпуз, карай келсек, бир топ элдердин фольклорунан торгой тууралуу маалымат табыларынан шек санабайбыз.

Балким, торгойдун башка канаттууларга караганда эрте ойгонуп, тиричилигин башкалардан эрте баштаганы себептүүдүр? Элдик ишеним боюнча Кудай ар күнү таң саардан ырыскы чачат экен да, эрте тургандар терип алып, уйкучулар андан кур калат деп айтылат. Бадачы баланын Толгонайга кайрылганын эстеп көрөлү: «– Токон-апа, сүйүнчү! Жоробек акемдин келини төрөдү, сүйүнчү!» - деди. «Ии, айланайын, болсун, болсун. Качан төрөдү?». «Таңга маал». «Кызбы, эркепи?» «Кыз. Атын Торгой коебуз дешти, Токон-апа. Таңга маал төрөлгөн торгой дешти». «Эң жакшы болуптур, балам. Өмүрлүү адам болсун» – дедим» (Айтматов, 1-т. 1982: 330-331). Этнографияда «өзү айтып туруучу аттар» (говорящие имена)

деп белгиленгендей, наристеге коюлган ысымдан эле анын төрөлгөн маалын, эрте туруп, Жараткандын энчисин терип жеген ырыскылуу адам болушун тилеген максатты байкоого болоор эле. Ушул жерден Танабайга жылкыны өткөрүп берген абышканын ысмы да Торгой экендигин эске сала кетүү оң болуп турат.

Кыргыз тилинде жыргалчылык, телегейи тегиз, бейпил турмуш болуу, жыргал заман орноо сыяктуу маанилерди туюнткан «Кой үстүнө торгой жумурткалоо» деген фразеологизм учурайт (КТФС, 2001: 269). Аны менен таанышканда эмне үчүн сан канаттуунун ичинен торгой тандалып алынган деген суроо оюбузга деле келбейт. Биздин оюбузча, бул бекеринен эмес. Торгой бийик бак-дарактын үстүнө эмес, жапыс жерге, чөп арасына эле уя салат, мындан улам өтө сак болууга милдеттүү, антпесе жем издеп шимшилеген майда жаныбарлардан же байкабастан басып кетчү адамдан же малдан жумурткалары, балапандары, өзү да жабыр тартып калышы мүмкүн. Муну «Гүлсарат» повестиндеги: *«Танабай аттан түшүп, өскүлөң чөптү кечип бир аз басты. Аяк астынан боз торгой пыр учту да, бийикке көтөрүлүп, сайрап кирди. Башын салаңдатып келаткан Танабай бир маалда күп эте жерге үстөмөнүнөн кулады»* (Айтматов, 1-т. 1982: 83) деген мисал көрсөтүп турат. Башкача айтсак, торгой тынчтыкты, бейпилдикти каалайт, анын өзү тынчтыктын бир белгиси катары каралат. Ал эми көчмөндөр баккан малдын ичинен кой тукуму жооштугу, момундугу менен айырмаланат. Өтө сак, этият торгой ошол жоош, момун, былк этип үркпөгөн койдун үстүнө уя салып, жумурткалаган учур бейпил заман, жыргал турмуш катары саналып жаткандыгы мына ушундан деп ойлойбуз. Бул экөө бири бирин толуктап, күчөтүп турушат. Айтматов өз каарманынын ой толгоосун: *«Танабай талаада жылкы четинде жүрүп, ойго чөмүлдү, бирок ой түбүнө жетпеди, күдүктөнткөн суроолоруна жооп таба албады. Анан бир кезде өздөрү колхозду кантип баштаганын, кой үстүнө торгой жумурткалай турган заман келет деп элге убада бергенин эстеди. Анда баарынын тилеги даана эле, ошол тилек үчүн жан аябай күрөшкөн. Тилек ордунан чыккандай эле болду, – эски заманды аңтарып таштап, жаңынын пайдубалын курушту. Башталышында жашоо да жаман болгон жок»* (Айтматов, 1-т. 1982: 110) деп берет. Мындай жакшы, жыргал, бейпил, телегейи тегиз заманды кесепеттүү согуш талкалайт эмеспи. Ошол себептүү Толгонай торгойду согушка чейинки бактылуу турмушу менен байланыштырып гана эскерет, согуш учурунда торгой тууралуу сөз да жок. Качан гана согуш бүтүп, анын жарааттары карттана баштаганда, өлгөндөрдөн калган мурасы, табериги болгон Жанболоттун колунан нан ооз тийип, нандын, турмуштун, эмгектин өлбөй турганына ынанган Толгонайдын таң менен кошо туруп, айылга кетип бара жатып: *«Көптөн бери мындай тамылжыган таң эртесин көрө элек элем. Көптөн бери торгойдун минтип сайраганын уккан жок элем. Түпкүрү жок, чеги жок ап-ачык көгүлтүр асманда көркү жупуну боз чымчык, адамдын асманга учуп чыккан жүрөгү сымал, тыным албай, канат кагып дыркырап, томуктай гана болсо да, небир назик, небир толукшуган күүлөрдү төктүрүп безеленип жатты. Көмөкөйүңдөн айланайын, торгоюм. «Ана, биздин торгой сайрады» деп койчу эле Субанкул. Сен да өлбөйт экенсиң, торгоюм!»* (Айтматов, 1-т. 1982: 344) деген жан дүйнө сырын «Тынчтык өлбөйт экен го!» деген бүтүм катары кабыл алсак жаңылышпайбыз.

Кыргыз жана өзбек элинин түшүнүгүндө мээр чөп деген чөптүн бир түрү бар. Бул чөп жөнүндө өзбек элинин мындай айтылышы бар: мээр чөп – чөлдөрдө өсөт, узундугу бир карышка барабар, чокусунда бир гана гүлү болот имиш. Ал гүл адамдын башына окшоп, кашы, көзү, оозу, мурду болот имиш. Бирок, аяк-колу жок имиш. Мына ошол мээр чөптү таап, өзү менен кошо алып жүргөн адамды эл жакшы көрүп, ажырагысы келбей, ээрчип алар имиш. Эгер ал мээр чөптү башка бир адамдын бир жерине сүртүп койсо, ал адам мээр чөбү бар адамдын жанынан чыкпай, аны сүйүп, ашык болуп калат экен (Карасаев, 1982: 249). Бирок ал

чөптү табуу кыйын экен да, анын кайда өсөрүн торгой билет деп саналган. Ошондуктан кыргыздар торгойду башка куштардан өзгөчө, касиети бар канаттуу катары карашкан. Мүмкүн ушул ишенимден улам айтматовдук каармандар торгойду баалап жатышкандыр? Канткен күндө да жазуучунун «ушул көркү жупуну боз чымчык» жөнүндө ичи жылып, мээр төгүп отуруп жазганын байкабай коюуга мүмкүн эмес эле деп белгилеп кетмекчибиз.

Жогоруда мукам сайраганы жагынан эч бир канаттуу **булбулга** жетпейт деп белгилегенибиздей, жазуучу сайроочу куштардын чеберин да унутта калтырган эмес. «Гүлсарат» повестинде Танабайдын алгач Бүбүжанга барган түндүн сүрөттөлүшүнө көңүл бөлөлү: *«Айыл түгөл уйкуда. Түн коюну тынч. Терезелер караңгы. Айыл үстүндөгү айдоо тараптан трактордун татыраганы угулат. Ай чоң шашке болуп, тоо чокуларынын үстүнө келиптир. Бак ичинен гүлдөгөн алма ак шоокум. Кайдандыр бир жерден булбул үнү кубулжуйт. Негедир бир айылдын жалгыз булбулу окшойт. Сайрап алат да, саамга өз үнүн тыңшап токтой калып, кайра кубулжутуп кирет. Танабай эриксизден тизгин тартты. – Пай, пай, ушундай түн болорбу! – деди ооз учунан күбүрөп. – Түн жымжыртын карачы. Анан тиги булбулду!.. Түшүнөсүңбү, Гүлсары? Кайдан түшүнмөксүң...»* (Айтматов, 1-т. 1982: 76). Бул түн 1-май майрамына арналган маараке бүткөндөн кийинки түн экенин эске алсак, булбулдун сайрашы дал ушул мезгилдерге туура келет. Айтылуу Раймалы акынды да: *«Далайга кеткен атагы болгону менен дүнүйө жыйган эмес. Жазда келген булбулдай жүргөн жери дайыма ыр-тамаша, барган жери той-үлпөт, кайда болсо эл эркеси, күндө сый үстүндө»* (Айтматов, 3-т. 1983: 253) деген салыштырууну колдонуу аркылуу сүрөттөгөн. Муну адис орнитологдордун: *«Парктардын ичиндеги бадалчаларда кезиккен булбулдар негизинен апрелдин аягында, майдын баш жагында учуп келишет. Алардын сайрашын дал ушул мезгилден баштап угууга болот»* (Бейшебаев, 1982: 44) деген пикири да тастыктай алат. «Гүлсараттагы» булбулдун сайраганы бир эле мезгили боюнча (май айы) эле эмес, убактысы боюнча да (түн ичинде) туура келет: *«Булбулдун эркеги Экваториалдык Африкадагы кыштоосунан Европа менен Азиядагы уялоочу жерине жазында учуп келгенден баштап акырындап сайрай баштайт. Мекенине келип, ар бир эркек булбул өзүнүн жеке менчик аянтын ээлеп, анан ургаачысынын учуп келишин күтө баштайт. Мына ушул мезгилде эле булбулдун сайраганы кеч киргенден баштап таң атканга чейин дээрлик токтоосуз угулат. Булбулдун сайраганы күндүзү сейрек угулат. Түгөйүн тапкандан кийин да, ургаачысы уя салып, жумурткаларын басуу менен алек болгон чакта, эркеги өзүнүн керемет ырларын төккөндү уланта берет. Балапандары чыккандан тартып эркеги бир кыйла азыраак сайрап калат, болжол менен июлду ортолоп булбулдардын ыры акырындап азаят. Эгерде сайраган эркеги бир сааттын ичинде 500 дөн ашуун, ал эми жайдын кыска түнүндө 3500 дөн кем эмес кайрыкты сайраарын эске алсак, анда жупташуу мезгилинин ичинде ар бир кичинекей ырчы жарым миллиондон кем эмес ыр варианттарын сайраганга үлгүрөт»* (Панов, 1980, 148-149). Байыркы гректер булбул түнкү куш болгондуктан такыр уктабайт деп санап, анын этин жеген адам уйкусунан айрылат деп санашкан (Дмитриев, 1984: 26). Булбулдун узак сайрагандыгын чыгармада Танабай Бүбүжандыкында түнөп калган алгачкы түндүн: *«Толгон айдын ак жуумал шооласы теребелди чайыган. Пас дубалга ээк арткан калыбында Гүлсары тиги сүткө жуунгандай шаңданган кырка тоону карайт. Кулагын бирде жапыра калып, бирде тикчийте түн коюнун тыңшайт. Арыкта суу шылдырайт. Айыл четиндеги айдоодон баягы жалгыз трактордун татыраганы угулат. Жакын жердеги бактан жалгыз булбул дале безеленет»* (Айтматов, 1-т. 1982: 78) деп сүрөттөлгөнү да тастыктайт. Танабайдын ашыгына айыл түгөл уйкуга кирген маалда келип, таң атаарга жакын чыкканын эске алсак, булбулдун *дале безеленет* дегенин узактан бери, такыр тынбай деп кабылдасак болот. Булбулдун сайраганы

трактордун татыраганы менен параллель берилгени кокусунан эмес деп ойлойбуз: согуштан кийинки оор жылдарда эл чарбасын көтөрүү үчүн күн-түн дебей, тыным албай иштегенге туура келген.

Эзелтен эле Чыгыш поэзиясынын, айрыкча сүйүү лирикасынын салтында сүйүшкөндөрдү булбул (жигит) менен розага (кыз) салыштыруу ыкмасы колдонулуп келет. Дал ошол поэтикалык салттын призмасынан карасак, Танабайдын өзүн булбул катары карасак жаңылбайбыз. Жогоруда көрсөтүлгөндөй, табиятта да булбулдун эркеги гана сайрай турганы белгилүү. «Бир айылдын жалгыз булбулу окшойт» дегенди контексттен алып карасак да пикирибиз бекемделмекчи, анткени баяндалып жаткан окуя согуштан кийинки учурда, кан майданга кеткендер толук кайтпай, эркектер жетишсиз мезгилде болуп жатат. Ошондой шартта, чыгармада «балким жорго эки-үч жыл кечигип тийсе андагысындай кызыгын көрө албас беле, жигитчиликтин доорун сүрө албай калат беле» деп айтылгандай, жигитчилик доорун сүрүп жаткан Танабай бир айылдын камчыга сап болчу, намыска жарап берчү жалгыз азаматы болуп жатпайбы. Жыпар мончок тагынып, жыпар гүл жыттанган Бүбүжандай келинге (гүлгө) Танабай өңдүү жигит (булбул) гана ылайык, бап келмек. Демек, экөөнү ашкере күнөөлөп, сөз кылуунун да кажети жок. Майда гана деталь аркылуу жазуучу ошондой ойду тымызын бере алган.

Сөз башында айтылган торгой сымал жупуну канаттуунун катарына **бөдөнөнү** да кошууга болоор эле. «Бетме-бет» повестинде Ысмайыл менен Сейде ылай тебелеп, там салып жаткан кездин түндөрү: *«Ошондогу алар эшикке жаткан түндөр да башкача беле... Асмандын бир четин ээлеген арасак-орсок кырарканын мөңгүлөрү жайнаган жылдыздар астында ак седептей күңүрт жылтылдап, тоодон соккон коңур сыдырым жууркандын аягынан сызылып, кишинин бети-башын аймалап сүйкөнөт. Арыктын ары жагындагы орто орум беденин арасынан түнкүгө таишталган суу шылдыр-шулдур булдуруктап, ага үндөшүп бөдөнө түгөнбөгөн «жаңылтмачын» быдылдайт. Алыштын башындагы жалбыз да ошондо эң жыттуу, эң жыпар эле...»* (Айтматов, 1-т. 1982: 350) деп сүрөттөлөт. Бөдөнөнүн сайраганы үй-бүлөлүк бакыттын, идилиянын бир деталы катары гана берилет. Жамбылдан кайтып келе жатып айдың талаага конуп калган түндү да Султанмурат бөдөнө менен байланыштырып эстейт: *«...Аркан бою жерде бөдөнө таң атканча тынбай бытпылдыктап чыкты... Бөдөнөнүн баары бактылуу го кыязы...»* (Айтматов, 2-т. 1982: 149). Көрүнүп тургандай, мында да бөдөнө согушка чейинки жай турмуштун белгиси катары көрсөтүлүп жатат. Кыргыздар бөдөнөнү уя салуу түйшүгүн билбеген, кайгысыз, эркин куш катары билип, «Бөдөнөнүн үйү жок, кайда барса бытпылдык» деген лакапты чыгарышкан. Ошондон улам тилибизде үй-жайы жоктук абал бөдөнөгө салыштыруу аркылуу туюнтула берет. «Кылым карытаар бир күн» романынын баш каарманы Эдигейдин согуштан кийинки жылдардагы абалы ага мисал боло алмакчы: *«Анда экөө тең жаш, кара баштарынан башка байланган будааты жок. Алгач туш келген станцияларда конуп-түнөп жүрүштү. Ылайыктуу иш табылар эмес. Башкалканыч табылышы төтөн кыйын болду. Темир жолдо күнүмдүк боло калган жумушту иштеп, көрүнгөн жерде **бытпылдык** болуп жүрүштү»* (Айтматов, 3-т. 1983: 60). Мындай макалдын сарттарда (азыр официалдуу түрдө мындай аталыштагы эл болбогон менен көчмөндөр отурукташып жашап, соода-сатык менен күн көргөн өзбек, тажик, уйгур, афган ж.б. элдерди ошентип аташкан. -М. А.) да учураарын падышалык Россиянын мезгилинде эле орус окумуштуусу Н. П. Остроумов: «У перепелки нет дома: куда ни полетит, песни поет. (Беззаботный)» деп которуп берген макалдан көрөбүз (Остроумов, 1895: 63). Бул макал азыркы учурда да өзбектерде айтылат (Вместе – рекой быть, 1988: 182). Бирдей калыпта сайрап, жадатмалуу туюлса да, аны тажиктер, өзбектер (кыргыздын ичкилик уруулары да)

атайын капаста кармап, багууну өнөр тутканы кээде таңгалууну жаратат. Жогоруда айтылгандардан улам сөз болгон элдер эрте отурукташып, там үйгө камалып, шаар турмушунун ташпишинен, таптакыр бүтпөс проблемаларынан чарчаган үчүн бир аз убакка болсо да көңүлдөрүн кушубак кылуу үчүн өздөрү үчүн жасалма идиллияны жаратып алышканбы деген ой туулат.

Жыйынтык

Корутундулай келсек, кыргыз адамынын пейилин, ой-кыялын, жашоосун дүйнөгө ачып берген чыгармаларында жазуучу канаттууларды да деталь катары чеберлик менен ыктуу пайдалана алган. «Көзгө көрүнбөгөн каармандар» сымал, алардын ар биринин аткарып турган символдук милдеттери бар. Макалабыздын башында белгилегендей, туулуп-өскөн чөйрөсү, кесиби, анан баарыдан мурун жазуучунун өзүнүн табиятка жакын жан дүйнөсү анын чыгармаларында канаттуулар дүйнөсүнүн аябай таамай, кызыктуу, жандуу штрихтеринин тартылышына алып келген деп жыйынтык чыгарууга болот.

Пайдаланылган адабияттар

1. Айтматов, Ч. (1982). *3 томдон турган чыгармалар*. 1-том. Фрунзе: Кыргызстан.
2. Айтматов, Ч. (1982). *3 томдон турган чыгармалар*. 2-том. Фрунзе: Кыргызстан.
3. Айтматов, Ч. (1983). *3 томдон турган чыгармалар*. 3-том. Фрунзе: Кыргызстан.
4. Айтымбет, Орозбек. *Кара Кыргыз. 5-китеп: Көкө Тэңир*. Толук. такталып, 2-бас. Бишкек: Бийиктик.
5. Бейшебаев, К. (1982). *Куштар өтүп баратат*: Жалпы билим берүүчү орто мектептин окуучулары ж-а жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн. Фрунзе: Мектеп.
6. *Вместе – рекой быть, врозь – ручейками: Узб. пословицы и поговорки*. (1988). (Пер. Н. Гацунаева: Послесл. Н. Владимировой, Б. Саримсакова). Ташкент: Изд-во лит. и искусства.
7. Дмитриев, Ю. (1984). *Соседи по планете: Птицы*. Москва: Детская литература.
8. Карасаев, Х. (1982). *Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян*. Фрунзе: Кыргызстан.
9. Кошалы кызы, Б. (2023). Ч. Айтматовдун чыгармаларынын көркөмдүк аксиологиялык мазмуну. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, 2(2), 23–29. [https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2\(2\)_3](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_3)
10. *Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү*. (2001). Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. Бишкек: КТМУ.
11. Мурзакметов, А. (2024). Кыргыз элдик орнитологиясынын макал-лакаптарда камтылышы. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (4), 222–242. https://doi.org/10.52754/16948610_2024_4_22
12. Остроумов, Н.П. (1895). *Сарты. Этнографические материалы*. Выпуск третий. Ташкент: Типо-Литография торг. дома «Ф. и Г. Бр. Каменские».
13. Панов, Е.Н. (1980). *Знаки, символы, языки*. Москва: Знание.
14. Сейдакматов, К. (1988). *Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү*. Фрунзе: Илим.
15. *Славянская мифология*. (1995). Энциклопедический словарь. Москва: Эллис Лак.
16. Солтоноев, Б. (1993). *Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер*. Бишкек.
17. Успенский, Л. (2008). *Почему не иначе? Этимологический словарь школьника*. Москва: АСТ Зебра Е.
18. Шукуров, Э.Д. (1981). *Птицы Киргизии*: Науч.-попул. очерк. Часть 1. Фрунзе: Мектеп.